

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

МАРК фон ХАГЕН (США, Нью-Йорк)

**Держава, нація та національна свідомість:
російсько-українські відносини в першій
половині ХХ ст.**

Яким би не був характер відносин між Росією та Україною чи між росіянами та українцями в ХІХ ст., вони значно трансформувалися в ході докорінних системних і структурних змін початку ХХ ст., а саме: революції 1905 р., першої світової війни, падіння старого режиму, революцій 1917 р. та громадянської війни, сталінської революції "згори" кінця 20-х років.

Завданням автора статті є показати, як динамічно розвивалися тісно взаємозв'язані між собою українські національні та російські імперські рухи і як ті, хто ототожнював себе з російською чи українською "ідеєю", визначали самих себе та один одного в процесі конфронтації. Крім того, спробуємо визначити місце цієї системи відносин у загальному процесі трансформації політичного життя, викликаній системними і структурними змінами, органічно пов'язаними із тривалою кризою влади. Ця кризова ситуація не була розв'язана в результаті приходу до влади більшовицького керівництва і продовжувалася принаймні до середини 30-х років (а можливо, навіть протягом та після другої світової війни)¹.

Криза влади була передусім (хоча не тільки) політичною, зв'язаною з переходом її до політичної нації, а потім - з подальшим переміщенням до авторитарної партійної держави, яка сконцентрувала у своїх руках радянську владу і привласнила гасла та інститути народної аїди. Під час кризи влади в структурі імперського суспільства відбувся поступовий перехід від традиційних династичних, конфесійних та станових принципів до класових та національних категорій, які сформувалися під значним впливом закордонних, насамперед європейських, ідеологічних та соціальних рухів (як соціалізму, так і націоналізму)².

В пореформений період бюрократія, яка намагалася модернізувати суспільство, вважала себе носієм законної шіади. Це спричинило дедалі більше зниження ролі самодержавства. Дану концепцію держави було засвоєно і трансформовано ліберальними політиками і теоретиками, які вели дискусії щодо потреби і засобів побудови політичної нації.

Революція 1905 р. ознаменувала початок формування політичної нації, в ході якого передбачався перехід влади. Ці процеси спричинили створення політичних партій, зокрема тих, то вимагали масового членства і в основу яких покладені "нові" принципи класу і національності, хоча деякі з цих партій, наприклад, кадети, стверджували, що знаходяться над цими категоріями³.

Період від 1905 р. до початку першої світової війни характеризувався розквітом рухів, альтернативних старому режиму і структурованих відповідно до нових принципів класу і національності, а саме: федералізму та різноманітних "пан"-рухів (панславизм, пантюркізм, панісламизм, сіонізм). Разом з тим відносно запізніле виникнення масової політики і специфіка націоналізму в багатонаціональній Російській імперії спричинили ситуацію, яку Леопольд Геймпсон (хоча й в іншому контексті і не торкаючись етнічної політики як такої) охарактеризував як глибоку кризу політичних партій, неспроможних самостійно побудувати

стабільну соціальну базу за умов надзвичайно хиткої соціальної і національної самосвідомості⁴.

Тому згадані тенденції не змінили суттєво характер пізнішої імперської національної політики, яка ;могу (із значними обмеженнями) меншинам поєднувати розжтч : місцевих мов, культур і навіть інститутів з відданістю цареві та кій державі. Прибалтійські чиновники-німці, єврейські купці, татарські мулли, навіть українські русофіли-публіцисти утворили космополітичну еліту, що була віддана транснаціональному самодержцеві та державі. У документах імперської адміністрації етнічні категорії ігнорувалися на користь традиційних конфесійних та станових принципів Цікаво, що більш "сучасні" етнічні категорії були намічені військовими статистиками, які накреслили карти безпеки, що ними користувалися у школах Генерального штабу. Проте ці карти були засекречені^{5,6}.

Незважаючи на прагнення двох останніх царів (Олександра III та Миколи II) створити "російський" образ самодержавства⁷ і різноманітні заходи, вжиті в сфері освіти, церковної адміністрації та місцевого управління, які названі русифікацією *, Ганс Роггер цілком слушно визначив російський націоналізм як дилему державній бюрократії. Чиновники сприймали всі форми панславізму і російського націоналізму як загрозу династичному принципу космополітичної держави і перешкоду стриманій зовнішній політиці в інтересах Російської імперії⁹.

Така свідомо (а, можливо, і неусвідомлена) тенденція державної бюрократії триматися осторонь політики, основаної на національному принципі, продовжувалася під час революції 1905 р. і виборів до двох перших Дум. Проте із зміною політичного курсу в червні 1907 р. за Петра Столипна вирішальну роль в імперській політиці стали відігравати національні інтереси. Інакше кажучи, впливова частина імперської держави вирішила зміцнити свою владу насамперед шляхом звернення до категорії національності¹⁰. Частина бюрократичного апарату та православної церковної ієрархії почала підтримувати російські націоналістичні організації ". найзначнішою серед яких був "Союз русского народа". Ця організація мала найбільшу кількість членів у південно-західних губерніях імперії¹², тобто саме в тих регіонах, які український національний рух вважав своїми.

Незважаючи на здобутки правих російських націоналістів, їхня активність стримувалася новітніми нормами "цивілізованого суспільства" та посиленням законності в квазі-напівконституційній монархії. Пол Бушкович стверджує, що національна політика в Росії наприкінці царської епохи залишалася відсталою порівняно із Західною і Центральною Європою, де мілітаристська і шовіністична політика стала нормою напередодні першої світової війни¹¹. Джефрей Брукс зазначає, що масова російська література також формувача більш толерантне та космополітичне ставлення до неросіян, особливо порівняно з тогочасною літературою в Америці та Великобританії¹².

Наше бачення міжетнічних відносин у Російській імперії напередодні першої світової війни не є таким оптимістичним: політика русифікації в релігії, освіті та культурі, розпочата за царювання Олександра III, викликала рухи протесту, що мали релігійний та національний характер. І найважливіше, що після перших поступок 1905—1906 рр. столипінські реформи завдали ще одного удару по національних меншостях. Виходячи з цього, стверджуємо, що перша світова війна, без сумніву, загострила багато проблем, які існували в передвоєнному російському суспільстві і політиці. Разом з тим, ця війна привела до якісних змін у відносинах між народами імперії.

Перша світова війна стала поворотним моментом у взаємовідносинах між росіянами і неросіянами, з одного боку, та між самими не-

росіянами, — з другого. Маємо на увазі не тільки характер війни, але й особливості держав, що брали в ній участь (насамперед Австро-Угорську і Російську багатонаціональні імперії), та заходи, вжиті цими країнами (мобілізаційна політика, воєнна пропаганда, навіть допомога біженцям).

Щодо характеру війни, в якій Росія зіткнулася із своїми трьома могутніми сусідами на заході і півдні, то з часів наполеонівської навали в жодній війні не брала участь така велика кількість людей і вона не охопила такі значні території, не було стільки руйнувань, переміщень і такої великої окупації густонаселених провінцій європейської частини імперії¹⁵.

Перша світова війна змінила передвоєнний стан справ. Відбулися інтернаціоналізація та мілітаризація етнічної політики Російської імперії (як було в Габсбурзькій та Отаманській імперіях, хоча й трохи інакше). Наслідком політики воєнного часу було звуження можливих альтернатив для багатьох меншостей та збільшення ризику "неправильної" національної самоідентифікації. Тогочасна політика і сама війна у вузлі інших конфліктів спричинили поляризацію на національних засадах навіть у вищих колах імперії. Результатом цього була політизація етнічних відмінностей і накладення етнічного чи національного елементу на багато політичних, економічних та соціальних конфліктів, що, звичайно, не мали національного характеру.

Прибічники більш мілітаристського та шовіністичного російського націоналізму почали задавати тон у політичних дискусіях та проводити політику воєнного часу, насамперед встановлювати воєнний режим не тільки на окупованій території, але й в тилу¹⁶. Політика щодо окупації та евакуації населення була спрямована на урізання прав етнічних меншостей в ім'я національної безпеки та здійснення планів загарбання територій, на які претендувала Російська імперія.

Саме завдяки встановленню воєнного режиму політика національного визволення автоматично стала частиною діяльності імперської армії, її жива сила, пропаганда, воєнні дії — усе це сприяло тому, що національний принцип ставав провідним у соціальній організації. Окупаційна політика цього режиму привела до руйнування кордонів між цивільним та військовим світом, а також між Австрійською та Російською імперіями. Окупаційні власті переміщували сотні тисяч громадян із західних прикордонних регіонів, де нові національні ідеї були найбільш поширені, до внутрішніх провінцій Російської імперії. Таким чином поляки, євреї та галицькі українці вступили у безпосередній контакт з українцями Російської імперії.

Як не парадоксально, націоналізм 1917 р., зрештою, був спричинений політикою Російської імперії та діяльністю російських націоналістичних організацій значно більшою мірою, ніж діями австрійців та німців, яких часто звинувачували в цьому. Проте цей урок не було засвоєно Тимчасовим урядом, який прийшов до влади в 1917 р.

Економічні та соціальні наслідки політики воєнного часу призвели до суттєвого ослаблення позицій багатьох вищих соціальних груп, особливо тих, що були тісно зв'язані із структурами старого режиму, насамперед дворянства. На нашу думку, перша світова війна відіграла вирішальну роль у знищенні останніх перешкод на шляху до демократизації соціальної та політичної структури суспільства, де вищі класи, хоча й значно ослаблені порівняно з часами скасування кріпацтва, все ж міцно трималися за свою хитку владу.

Роль війни в цьому процесі аналогічна ролі швидкої економічної програми модернізації, програми ще більш революційної, ніж кампанія індустріалізації Вітте та століпінська аграрна реформа. Наприклад, більшість дослідників вважає, що тяжкі втрати, яких зазнала російська армія протягом перших двох років війни, спричинили демократизацію її офі-

церського складу. Цей процес вплинув і на інші сфери та призвів до швидкого занепаду авторитету та влади дворянства й інших традиційно вищих класів. Скасування станів та рангів Тимчасовим урядом в 1917р. було лише визнанням уже здійсненого факту¹⁷.

Проте результатом першої світової війни був не тільки демографічний переворот, але й ідеологічний. Війна була в центрі уваги і тому стала випробуванням соціальних привілеїв, особливо старого режиму. Типовими в той час були заклики до національної самопожертви. Звільнення від військової служби викликало презирство тих, хто був на фронті або мав там рідних. Війна була точкою відліку при оцінці дієздатності самодержавства. Наприклад, після того, як армія зазнала тяжких втрат, представник партії лібералів Мілюков звинуватив царя та його оточення у зраді. Злиття понять "патріотизм", "національна безпека" та російської національної "ідеї" породило справжню істерію: кожна сторона, що брала участь у всенародних дискусіях, "знаходила" німецьких чи турецьких "агентів" та "шпигунів", на яких покладала вину за усі лиха старого режиму¹⁸.

Із зникненням таких традиційних критеріїв соціальної ідентифікації, як стан, втрата віри в дієздатність монархії та її правлячої династії навіть серед найконсервативніших та найвідданіших прихильників останньої на перший план на політичній арені виходять критерії національні та етнічні, з одного боку, та класові, — з другого.

Ситуація, яку Ернест Геллнер охарактеризував як необхідну передумову успішної революції, а саме — злиття соціальної і національної політики¹⁹, складається протягом 1917 р., коли нова верхівка визначає умови виходу із старого режиму. Хоча ця верхівка певною мірою передбачала виникнення соціального питання, паралельне швидке висунування національного питання на перший план тогочасної політичної проблематики було для неї несподіванкою²⁰. Новий уряд, вірячи у власні ліберальні та соціалістичні програми, сподівався, що національне питання буде принаймні тимчасово розв'язане після проголошення рівноправності усіх громадян незалежно від їх віросповідання, раси чи національності²¹.

Одним із заходів Тимчасового уряду та Петроградської ради під час переходу від старого режиму було звернення до суспільства із закликом організуватися для захисту революції. Вони почали призначати "своїх" людей у місцеві уряди, фактично створюючи органи атади, альтернативні місцевим та муніципальним адміністраціям старого режиму²². Суспільство відгукнулося на цей заклик формуванням рад та виконавчих комітетів, метою яких була координація діяльності вже існуючих та щойно створюваних організацій. Однак після перемоги над спільним ворогом—самодержавством різні політичні інтереси зіткнулися у боротьбі за виборців.

Протистояння, що виникло між Центральною Радою в Києві та двовладдям у Петрограді, дублювалося майже на кожному нижчому рівні нової влади. В центрі цього конфлікту була проблема визначення та строків введення автономії в постсамодержавній Росії. Така боротьба відбувалася і в імперській армії, де втомлені від війни солдати намагалися створити військові одиниці на територіальних та національних засадах. Одним з їхніх гасел був заклик до українізації. Незважаючи на протистояння впливової частини імперського вищого командування та офіцерського корпусу, ідея "націоналізації" армії поширилася по всій імперії і викликала численні конфлікти з "російським" населенням²³.

Ці конфлікти, викликані трансформацією національної та націоналістичної політики на території Російської імперії, у свою чергу, призвели до змін у її політиці. Внаслідок зосередження політичної боротьби на війні з Німеччиною та її союзниками у вищих колах імперії відбулася трансформація поняття "патріотизм" і російської національної

свідомості. Аналогічні процеси проходили й в нижчих соціальних групах, особливо серед солдатів, але їхні масштаби ще не досліджені.

В темі зрадництва, яка на початку війни викликала глибокі патріотичні почуття, насамперед страх німецького впливу при імператорському дворі, акцент було перенесено на загрозу ведення сепаратистських мирних переговорів новим "революційним" урядом та загрозу розпаду імперії. Саме під впливом можливої зради з боку однієї з партій сформувався світогляд рухів, які пізніше об'єдналися під назвою "білий рух". Білі засновували свої прото-держави на околицях колишньої Російської імперії не тільки на протигагу більшовикам, а й на протигагу іншим "неросійським" прото-державам, насамперед ряду українських держав, які, починаючи з Центральної Ради, претендували на "історично українські землі"²⁴.

Тим часом політика національного самовизначення здобула схвалення міжнародної громадськості завдяки радянським (переважно лєнінським) ідеям, ліберальним, демократичним вільсонівським ідеалам, а також часто відчайдушним зусиллям постімперських прото-держав (й українських держав включно) одержати офіційне представництво на Версальській конференції, щоб вимагати визнання свого суверенітету. Внаслідок поразки в першій світовій війні кількох багатонаціональних династичних Імперій Е післявоєнний період прокотилася хвиля державотворення по всьому Євразійському континенту і в інших частинах світу²⁵.

Проголошення нових держав, включаючи й Радянську, проте, не означало, що криза старого режиму минула. Звичайно, змінилися правлячі верхівки, було проголошено та втілено Б життя нові політичні принципи, але структурна криза залишилася. В ході громадянської війни більшовицький режим, що протистояв державній владі, був змушений переглянути свої теоретичні догмати, а також навчитися новим методам керування. Самі ради з інституту народної політики непомітно перетворилися на нову форму державної ідеології, яка зберігала залишки народоладдя, її першим проявом була диктатура пролетаріату²⁶.

В роки громадянської війни, яку можна розглядати поспідовно як російсько-українську, російсько-польську та українсько-польську війну, випробовувався патріотизм соціальних та політичних привілеїв нових режимів. Було проголошено гасло "Вітчизна в небезпеці!" Ті, хто не відгукнувся на цей заклик і не став на захист батьківщини, були зараховані до числа її смертельних ворогів. Свої воєнні та політичні амбіції на окраїнах імперії більшовики зображували як боротьбу за "національне визволення". Ця боротьба велася із закордонними режимами, такими, як білий рух, підтримуваний Антантою, і Центральна Рада та гетьманат, що їх підтримувана Німеччина.

Відомо, що час від часу Ленін (і не тільки він) дорікав деяким своїм найближчим соратникам, а також певним групам в більшовицькій партії за їхній великодержавний російський шовінізм. Проте відносини між російською націоналістичною ідеологією та рухами, включаючи й екстремістські партії, що виникли до і протягом 1917 р., та партією більшовиків ще мало досліджені^{27 28}. Багато більшовиків-неросіян небезпідставно звинувачували своїх соратників у великоросійських чи імперських симпатіях, прихованих гаслами інтернаціоналізму. Можна припустити, що етнічно російські меншості робітничих та селянських колоністів, наприклад, у Туркестані чи Україні сприймали політичні конфлікти як етнічні та національні²⁹.

Клас та національність ще залишалися фундаментальними принципами нового порядку, але вони часто суперечили один одному. Без сумніву, в державі, яка сприйняла марксистську спадщину дуже серйозно, хоча й трактувала її по-своєму, перевага надавалася саме класовому принципу. Віїї був канонізований в прото-ідеології пролетарсь-

кої диктатури нової прото-держави, а також у визначенні державних установ як робітничо-селянських (наприклад, робітничо-селянська Червона армія).

Канонізація класу знайшла відображення і в конституційних документах про громадянство, які обмежували права представників колишніх вищих класів царської Росії на користь тих, що за часів монархії були позбавлені будь-яких привілеїв³¹. З другого боку, національний принцип було канонізовано в самопроголошенні федеративної структури нової держави, хоча й із значними обмеженнями.

Наприклад, до назви СРСР свідомо не було включено етнічне визначення, в той час як створення перших адміністративних одиниць (Російської РСР, Білоруської РСР, Української РСР та Закавказької РСР) викликало конфлікт між територіальним та національним розумінням політики. Безперечно, національність стала частиною системи державних інститутів завдяки політиці національного будівництва 20-х років ("коренізації").

Ця політика була спрямована насамперед проти українців, хоча можна стверджувати, що і росіяни в той час ще не були справжньою політичною нацією. Проведення перепису населення в 1926 р. також закріпило статус національності як знаряддя управління, а з введенням паспортної системи під час першої п'ятирічки клас та національність були офіційно оголошені складовими елементами соціального портрета всіх радянських громадян³².

Водночас з цими процесами виникали й протилежні тенденції, що призвели до зміни місця та функціонування класу й національності в радянському суспільстві. В міру того як державні установи та правляча верхівка набували більшої впевненості у своїй дієздатності, нові принципи самоідентифікації та засоби стимулювання почали замінювати принципи класу та національності. Категорії класу та національності не були витіснені з кола понять, що формувати соціальний портрет особистості, але змінилося їхнє місце в комплексі заходів, які на перший погляд видавалися спробою копіювання політики Російської імперії передвоєнної доби. Ця політика, як відомо, сприяла утворенню складної системи політичної та національної ідентифікації, яка поєднувала наявність свідомо космополітичної (чи інтернаціоналістичної) еліти із сприянням розвитку локальної національної самосвідомості в регіонах.

Як ілюстрацію загальної тенденції пропонуємо розглянути кампанію, метою якої було підняти авторитет Червоної армії у 20-х роках. Свідченням недовіри більшовиків до цивільної та військової професійної еліти було призначення в армію комісарів як представників нового режиму із завданням контролювати настрої офіцерів. На середину 20-х років керівництво Червоної армії вже почувало себе настільки впевнено, що знизило звання комісара та підвищило статус офіцера, визнаючи тим самим, що певний рівень професіоналізму необхідний для керування сучасною державою³³.

Хоча "культурна революція", спрямована проти різних бюрократичних інститутів, затримала процес поступового зростання авторитетів, в роки першої п'ятирічки значно збільшився державний апарат. Це продовжувалося і протягом 30-х років. Подальші заходи, спрямовані на захист та зміцнення позицій нової еліти (чи "нового класу"), вжиті у середині 30-х років, були перекреслені великим терором.

Нові центральні органи, які значно розрослися, шляхом кривавого насильства дедалі більше узурпували владу у республіканських та місцевих адміністративних органів. Водночас було завдано страшного удару по селу. Колективізація та голодомор довели Україну та Казахстан до стану демографічної катастрофи. Ідеологічні та адміністративні переслідування неросійської культурної та інтелектуальної еліти

наприкінці 20-х — на початку 30-х років були одним із заходів на шляху втілення в життя нової концепції патріотизму. Цей курс звів нанівець тенденції до більшої культурної автономії, характерні, наприклад, для українзації. Разом з тим проводилася кампанія переслідування, масових арештів та обмеження прав духівництва. Тим самим було знищено ще один інститут місцевого керівництва, який підтримував етнічну та національну свідомість³³.

Очевидно, існувала певна залежність між ненавистю деяких представників правлячої верхівки до непівського устрою з його змішаними формами економіки та їхнім несприйняттям політики українзації. В усякому разі, саме із завершенням непу відбулися зміни, що призвели до обмеження можливостей неросійських національних урядів контролювати політичні процеси у своїх республіках. Оскільки в 20-х роках багато народів залишалося переважно селянськими та аграрними націями (наприклад, українці), ставлення та політика більшовиків щодо селянства зводилася до його денационалізації³⁴.

Поступове зменшення ролі класової належності після великого перелому було юридичне оформлено у прийнятій в 1936 р. радянській Конституції. Вона скасувала класові квоти та проголосила провідну роль радянської інтелігенції, яка значною мірою була новою бюрократичною елітою³⁵. Разом з цим припинення на початку 30-х років публікації статистичних даних про національний склад населення СРСР та союзних республік (незважаючи на те, що графа "національність" залишалася в радянських паспортах) означало кінець експерименту з національного будівництва, хоча офіційно про відмову від цього курсу оголошено не було. Для радянських громадян основною соціальною ознакою особистості знову стало місце кожного в системі державних інститутів, на чолі якої стояла багатонаціональна еліта з великодержавними амбіціями.

Така реконфігурація продовжувалася протягом 30-х років, коли офіційно було відроджено версію імперського минулого. В перші роки другої світової війни цей процес тимчасово припинився, але в післявоєнний період було вжито заходів для об'єднання нових концепцій російської та української національностей з російським культурним домінуванням³⁶.

В міру того, як сталінська держава зміцнювала своє становище, правляча верхівка почала реставрацію авторитарних моделей та авторитарної фразеології. Цей курс перекреслював попереднє десятиліття антиістеблішментаризму та молодіжної і пролетарської "контр-культури", десятиліття радикального егалітаризму³⁷. 30-ті роки можна розглядати як епоху формування нових ієрархій та меж, яка часто використовувала мову та символіку старого режиму, хоча й змішану з елементами революційного "канону". І Лев Троцький (з жалем), і Микола Тимашев (із задоволенням) сприйняли цей процес як "великий відступ"³⁸, маючи на увазі проведення чіткіших ієрархічних меж в усіх сферах соціального життя.

В 30-ті роки посилилася керівна роль бюрократичної верхівки в політиці, економіці та культурі. Цій верстві був наданий ряд привілеїв, особливий доступ до матеріальних благ та вищий соціальний статус. Завдяки юридичним обмеженням стосовно абортів, розлучень та гомосексуальності і внаслідок скасування спільного навчання юнаків і дівчат було відновлено елементи традиційної патріархальної сім'ї та традиційна роль чоловіка і жінки. Нарешті, пріоритет російської культури над культурами інших народів Радянського Союзу став основним принципом освіти, культурної та кадрової політики. Повсюди намагалися знищити антиієрархічний дух 20-х років та повернути кожного на "своє місце", особливо в структурі державних установ.

Що ж до динаміки російсько-українських відносин політика сталінського режиму видається суперечливою та непослідовною. З одного

боку, голодомор та переслідування української еліти призвели до ослаблення ролі України у формуванні союзної політики. З другого боку, приєднання Західної України відбулося під гаслом возз'єднання всіх українських земель та здійснення "споконвічного прагнення народу". В цих гаслах неважко помітити настанову на відвоювання законних територій, яка стала частиною офіційної програми Комінтерну ще з 1928 р. Проблема того, як приєднаний регіон та його населення було інтегровано у вже існуючу "українську радянську націю", залишається недослідженою. Проте очевидно, що за короткий період, що передував фашистській навалі, не було створено умов для розвитку нової свідомості в радянському контексті.

Амірові Вейнеру належить цікава версія про те, як формувалася національна свідомість населення радянської України в ході визволення її території Червоною армією і зведення рахунків з тими, хто співробітничав з фашистами. Якщо під час війни вияв української національної свідомості та патріотизму був можливий, то невдовзі після перемоги над фашизмом сталінська держава відновила підлеглий статус України відносно Росії. Разом з цим було відновлено ідею більш-менш суто регіональної самоідентифікації українців, що стало радянським варіантом підлеглості Малоросії імперській Росії.

Отже, відносини між росіянами та українцями і відповідними національними "ідеями" відігравали провідну роль у процесах державотворення та деформації, міждержавної боротьби, пізньої імперської та сталінської політики і економічного розвитку, суттєвих трансформацій імперської та радянської ідеології¹. Аналіз цих відносин дає можливість краще зрозуміти корінні зміни в державі і суспільстві першої половини ХХ ст. Категорії національності (етносу та класу) як компоненти соціального портрету особистості вийшли на перший план саме під час державної кризи. Цей процес, з одного боку, відбувався під впливом іноземних ідейних течій, зокрема деяких різновидів марксизму та доктрин національного самовизначення і націоналізму, а з другого, — був результатом свідомої державної політики з її часто непередбаченими наслідками. Після того, як централізована держава знову зміцнила свою владу, відбулася реконструкція національної, класової та статевої ієрархії та були встановлені жорсткі ієрархічні межі в структурі суспільства.

¹ Моше Ленін визначає сталінізм як "demesure", тобто перманентну кризову ситуацію, спричинену самою державою, коли реакція на кризу тільки призводить до виникнення нових криз (Lewin M o s h e. The Making of the Soviet System. — New York, 1994. — P. 26–29).

Про стан, клас та соціальну ідентифікацію див.: F r e e z e G r e g o r y L. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History // American Historical Review. — 1986. — N 91. — P. 11–36; H a i n s o n L e o p o l d. The Problem of Social Identities in fearly Twentieth Century Russia // Slavic Review. — Spring 1988. — N 47. — P. 1–21.

³ E m m o n s T e r e n c e. The Formation of Political Panics and the First National Elections in Russia. — Cambridge, 1983; R o s e n b e r g W i l l i a m G. Liberals in the Riisian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921. — Princeton, 1974

⁴ До станових та класових категорій, що знаходяться в центрі уваги Геймсона, ми додали категорії класові та національні. Звичайно, клас та етнос функціонують окремо, часом посилюючи один одного, але іноді й конфліктують між собою. Див.: S u n y O g i e o r R. The Revenge of the Past. — Stanford, 1993.

⁶ З о л о т а р е в А. М. Записки военной статистики России. — СПб., 1885. — Ч. I.

⁷ W o r t m a n R i c h a r d. Moscow and Petersburg: The Problem of Political Center in Tsarist Russia, 1881–1914 // S e a n W i l l e n t z, ed. Rules of Power: Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages. — Philadelphia, 1985.

⁸ Дискусію про ці заходи див.: T h a d e n E d w a r d. Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. — Princeton, 1981. — Part I; K a p p e i e r A n d r e a s. Russland als Vielvoelkerreich. — Munich, 1992. — Ch. 6.

⁹ R o g g e r H a n s. Nationalism and the State: A Russian Dilemma // Comparative Studies in Society and History. — 1961/1962. — N 4. — P. 253–264. Про ефект "радикалізації" політики російських націоналістів, особливо Каткова та Победоносцева, під час

російсько-турецької війни 1877–1878 рр. див.: Dietrich Geyer, trails, by Bruce Little. Russian Imperialism: "Die Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860–1914. New Haven, 1987. — Part Г.

⁹ Роберта Машині зазначає, що в цей період сформувалася реакційна дворянська опозиція, яка чинила перешкоди на шляху реформи державного апарату. Однак ці захисники станів привілеїв були здатні знайти значно більше спільного з режимом, коли їхні "російські" та "православні" станові інтереси збігалися з націоналістичною політикою Столипіна в прикордонних західних регіонах (Manning Robert A. The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government, 1861–1914. — Princeton, 1972). Щодо інших аспектів пізньої Імперської політики див.: Hosking Geoffrey. The Russian Coastitutional Experiment: Government and Duma, 1907- 1914. — Cambridge, 1973.

¹⁰ У своїх мемуарах архієпископ Євлогій згадує, як займався розділом Холмської губернії. Див.: Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. — Париж, 1947.

¹² Edelman Robert. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party, 1907- 1914. - Rutgers University Press, 1980

¹ "What is Russia? Russian National Consciousness and the State, 1500 -1917".

⁴ Brooks Jeffrey. When Russia Learned to Read. — Princeton, 1985. — Ch. 6.

⁵ Леонід Гереп зазначає, що ця війна була також "найбільш масовим вторгненням модернізованого зовнішнього світу у традиційну селянську культуру" (Heret / Leonid. Russian Apocalypse 1891–1917: Popular Perceptions of Events from the Year of Famine and Cholera to the Fall of the Tsar. Ph. D. dissertation. Harvard University, 1993).

⁶ Graf Daniel. Military Rule Behind the Russian Front, 1914–1917: The Political Ramifications // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. Neue Folge, 1974. — Band 22. Heft 3. — P. 390.

⁷ У дослідженні про роль Росії у першій світовій війні (The Russian Front, 1914 1917. - London and Sydney, 1975) Норман Стоун також стверджує, що війна сприяла адміністративній та економічній модернізації старого режиму.

¹⁸ Про становище німців Російської імперії під час війни див.: Fleischauch R. Die Deutschen in /ar:reich: Zwei Jahrhunderte deutscher russische Kulturgeschichte. -- Hamburg, 1986. -- P. 479 - 522. Щодо єврейського населення Імперії див.: Loewe Heinz - Dietrich. Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917. •- Hamburg, 1978.

¹⁹ Геллер розвиває цю тему, критикуючи працю Мирослава Гроха: Gellert Ernest. An Alternative Vision // Encounters with Nationalism. — Oxford, 1994. — P 196 - 198.

²⁰ Див., наприклад, мемуари І.І. Цеттлери "Воспоминания о февральской революции" (Paris and the Hague, 1963 Vol. 2. — P. 69 161); Л. Троцького "Моя жизнь" (Berlin 1930. P. 63).

Основні документи про національну політику Тимчасового уряду див.: Browder R.P. and Keren'sky A.F. The Russian Provisional Government 1917. - Stanford, 1961. — Vol. I. — P. 317–472; Диманштейн С. М. Революция и национальный вопрос. — М., 1930. — Т. 3.

²² Orlovsky Daniel T. Reform During Revolution: Governing the Provinces in 1917 // R. Grumey, ed. Reform in Russian and East European History. — University of Illinois Press, 1989.

²³ Нині ми досліджуємо національну політику в царській армії, але деякі автори вже розглядали багато важливих аспектів цієї проблеми. Див.: Франк М. С. Русская армия и революция 1917– 1918. — Munich, 1978; Wild in ari Allan. The End of the Russian Imperial Army. Princeton University Press, 1980 and 1987.

¹⁴ Prosky Anna. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. — Edmonton and Toronto, 1995.

²⁵ Elsey Geoffrey. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Retter J. Polish and Howard Aster, eds. Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1988; див. також його працю "War and the Twentieth Century State" // Daedalus 124: 2, spring 1995. -P. 155–174.

⁶ Нейл Гардіш прослідковує трансформацію політичних поглядів більшовиків від Ідеології Паризької Комуні до того, що він називає "органічно-трудовою державою" пролетарської диктатури. Див. його статтю "Socialism, Society and the Organic Labour State" // Neil Harding, ed. The State in Socialist Society. — Albany, 1984. — P. 1–50. Щодо залишків "народовладдя" та конфлікту між бюрократичним принципом та народовладдям див. цікаве мемуарне есе Олександра Зинов'єва "Нашей юности полет" (Континент. - 1983. — С. 176 - 206)

^{27,28} Хоча Михайло Агурський може швидше відштовхнути, ніж притягнути читача своїми гіпотезами та науковими методами, але він зібрав раніше розрізнену інформацію з цієї теми Див.: Agursky Mikhail. The Third Rome: National Bolshevism in the USSR. -- Boulder, 1987. Роберт Гакер та Моше Лєвін також вказували на поєднання російського націоналізму і більшовизму в політичній культурі сталінської епохи. Див. їхні праці в кн.: Tucker Robert, ed. Stalinism: Essays in Interpretation. — New York, 1977.

²⁹ Про еволюцію більшовицьких ідей під час та після громадянської війни див.: Gerasimov G. L. Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History // Harvard Ukrainian Studies. — June 1992. - XVI: 1/2. — P 102 166.

- ¹⁰ К І н і е І і і і г Е І І с с. Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1418 1936 // Russian Review. 1982. • 41:1. - P. 24 -46.
- " S I e z k i n c Y u r i. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review. Summer 1994, 53:2. - P. 414 -452, S u n y R. G r i g o r. The Revenge of the Past Ch. 3: "State Building and Nation-Making: The Soviet Experience".
- ¹² V o n H a g e n M a r k. Soldiers in the Proletarian Dictatorship. Cornell, 1990.
- " S i n o n G e r h a r d. Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union. --Westview, 1991. - Ch. II-VI.
- ³ А л в і н В. Г у л д н е р, розглядаючи аграрну політику Радянської держави, назвав її "внутрішнім колоніалізмом". На жаль, у своїй праці він не порунив стічною питання
- Д и в.: G o u l d n e r A l v i n W. Stalinism: A Study of Internal Colonialism // Tclos. Winter 1977 --78. - N 3. - P. 5 -48.
- ³ Шейла Фідпатрик бачить початок "занепаду класу" у постановках про висунення робітників на керівні посади та надання їм привілеїв у здобутті освіти. Д и в.: F i t z p a t r i c k S h e i l a. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1922 - 1934 New York, 1979. *
- ⁶ У дисертації про післявоєнну Вінницю Амір Вейнер описує формування нового радянського українського патріотизму і трансформацію російської та української національної свідомості. Д и в.: W e i n e r A m i r. Myth and Identity: The Construction of Collective Identities in the Vinnitsia Region, 1943-1975. Ph. D. dissertation, History, Columbia University, 1994.
- Д и в. також: T i l l c t L o w e l. The (treat Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. - Chapel Hill, 1969; O b e r l a e n d e r E r w i n. Sowjetpatriotismus und Geschichte: Dokumentation. - Koeln, 1967; S h t e p p a K o n s t a n t i n Russian Historians and the Soviet State. - Rutgers, 1962.
- ⁵ S t i t e s R i c h a r d. Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution. New York, 1989.
- ⁸ T r o t s k y L e o n. The Revolution Betrayed. - New York, 1972. - Ch. VI VIII; T i m a s h e f f N i c h o l a s. The Great Retreat. - New York, 1946. Ch. VII-IX.